

TANZİMAT SONRASI TÜRKİYE'DE FARŞÇA

*Doç.Dr. Mustafa Çiçekler**

Osmanlı Devlet'nde modern anlamda eğitim-öğretim kurumlarının teşkiline Sultan II. Mahmud döneminde ağırlık verilmiş, konunun sistemli bir şekilde ele alınması ve hayata geçirilmesi ise, 3 Kasım 1839 tarihinde Sultan Abdülmecid adına devrin hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun ilân edildiği Tanzimat'la başlamıştır.

1839'da Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti kurularak rüşdiye mekteplerinin idaresi bir merkezde toplanır. 1845'te kurulan Meclis-i Maârif-i Muvakkat, bir yıl sonra Meclis-i Maârif-i Dâimî'ye çevrilir; böylece ilk, orta ve yüksek okul olmak üzere kademeli bir eğitim sisteminin kurulması yolunda ilk adımlar atılır. 1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla da Maârif Teşkilatı medrese ulemâsının denetiminden çıkarılmış olur. Tabii ki bu tarihe kadar medrese eğitimi içerisinde büyük bir yer tutan Farsça eğitimi de bu yeni düzenlemelerle yeni teşkil edilen okulların programlarında da daha modern bir tarzda yer almaya devam etmiştir.

Bu makalede, Tanzimat öncesi gerek okullarda gerekse okul dışı mekânlarda Farsça'nın ne şekilde ve hangi metotlarla öğretildiği üzerinde durulmayacak, bu dönemde açılan mektepler ve bu mekteplerin programlarında Farsça derslerinin ne kadar yer aldığı hakkında bilgi verilerek, önemine binaen üç müellif ve Farsça öğretimine dair kaleme aldıkları eserlerden bahsedilecektir.

Rüşdiye Mektepleri

II. Mahmud devrinde sıbyan okullarının yetersizliğinin anlaşılması üzerine, 1838 yılında bu okulların üstünde sınıf-ı sâni okullarının açılmasına karar verilmiş, sonradan adları padişah tarafından rüşdiye olarak değiştirilmiştir. Daha sonraları ortaokul karakterine sahip bir okul hüviyetini alan rüşdiyeler, 1845'te toplanan Muvakkat Maârif Meclisi'nce Dârülfünun'a öğrenci yetiştiren orta dereceli okul olarak belirlenmiştir.

1869 nizamnâmesine göre öğretim süresi dört yıl olarak tespit edilen rüşdiye mekteplerinde okutulacak dersler şunlardır:

Mebâdi-i ulûm-ı dînîye, Lisân-ı Osmânî kavâidi, imlâ ve inşâ, tertîb-i cedîd üzere kavâid-i Arabîye ve Fârisîye, tersîm-i hutut, ilm-i hisab, defter

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

tutma usûlü, mebâdi-i hendese, târîh-i umûmî ve târîh-i Osmânî, coğrafya, jimnastik ve son olarak da bölgelere göre kullanılan mahallî dil ile ticaret merkezlerinde isteyen talebeye dördüncü sınıfta Fransızca dersleri...¹

İdadiler:

Tanzimat sonrasında Osmanlı’da mevcut yüksek eğitim veren askerî ve sivil mekteplere talebe yetiştirmek üzere bu müesseselerin bünyesinde bir veya iki sene gibi kısa süreli hazırlık sınıfları kurulmuştur. Bu hazırlık sınıflarına “ıdadî” adı verilmişti. Mekteb-i Tıbbiye İdadîsi, Mekteb-i Harbiye İdadîsi, Mülkiye İdadîsi gibi her mektebin ayrı ayrı birer hazırlık/ıdadî sınıfı vardı. Hatta rüşdiyelerin dahi birer ıdadîsi bulunmaktaydı.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile “İdadî Mektebi” adıyla, rüşdiyelerden sonra gelen bir orta öğretim kurumu Osmanlı eğitim hayatına girmiştir. Öğrenim süresi üç yıl olarak kabul edilen ıdadî mekteplerinin programında “Türkçe kitâbet ve inşâ, Fransızca, kavânîn-i Osmânîye, mantık, ilm-i servet-i milel (iktisat), coğrafya, târîh-i umûmî, ilm-i mevâlîd, cebir, hesap ve defter tutma, hendese ve ilm-i mesâha, hikmet-i tabiyye, kimya ve resim” dersleri bulunmaktadır.

Maddî imkansızlıklar yüzünden 1873 yılına kadar açılması mümkün olmayan ıdadî mekteplerinin yeni ders programında, nizamnâmede belirtilen derslerden farklı dersler görülmektedir. Mantık, ilm-i mevâlîd, ilm-i servet, hikmet-i tabiyye ve kimya dersleri çıkartılıp yerlerine Arapça, Farsça, Almanca, Jimnastik, ve müsellesât (trigonometri) dersleri konulmuştur.²

Dârüşşafaka

12 Haziran 1289/1873 tarihinde açılış töreni yapıлып üç gün sonra eğitime başlayan okulun ders programında Farsça öğretimi ikinci sınıfta yer alır. Buna göre ders programı:

Birinci sınıfta: Elifbâ, Esmâ-i Türkiyye, Kur’ân-ı Kerîm, Okuma ve Yazma, Hüsn-i Hat (sülüs),

İkinci sınıfta: Muhtasar ilm-i hal, Medhal-i kavâid, Lügat-ı selâse, Ta'ûlîm-i Fârisî, Kur'ân, Hesab ve Hüsn-i hat (sülûs) olarak belirtilmiştir.

Daha sonra Süleyman Paşa tarafından tertip edilen ve cemiyetçe tadil yoluyla tasvip ve tatbik edilen programa göre ise Farsça öğretimi, yedi yıllık okulun ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfların programlarında şu derslerle birlikte yer alır:

İkinci sınıf: Kur'ân-ı Kerîm, İlm-i hal (muhtasar), Sarf-ı Türkî, Fârisî (Ta'ûlîm-i Fârisî), Usûl-i imlâ, Hesab, Mülâhhas coğrafya, Hüsn-i hat, Kısas-ı enbiyâ, Resim.

Üçüncü sınıf: İlm-i hâl-i kebîr, Sarf-ı Arabî, Fârisî, Fransızca, Usûl-i imlâ, Kısas-ı enbiyâ, Mükemmel hesap, Coğrafyâ-yı umûmî, Hüsn-i hat, Resim.

Dördüncü sınıf: Nahv-i Arabî, Fransızca, Fârisî, Kavâid-i Osmâniyye, Usûl-i kitâbet, Nümûne-i inşâ, Hendese-i hattıyye, Hesab, Târîh-i tabîi (muhtasar), Mufassal coğrafya, Târîh-i Osmânî, Resim.

Öğretim kurulunun 1327/1911 yılında tanzim ettiği programda, Osmanlıca derslerinde anlatılan Farsça'nın yanında³, üçüncü senede yer alan Farsça dersi için "Yeni bir usul tatbik olunacak ve lisan olarak tatbik edilecektir (1 saat)" şeklinde bir açıklama yer almaktadır. Dördüncü senede: "Yeni usule devam ile beraber Gülistan'dan bazı seçmeler okutulacak (saati: 1)"; beşinci senede ise "Farsça eserlerden seçmeler (Ser-âmedân-ı Suhan)'dan bazı parçalar (saati: 1)" açıklaması bulunmaktadır.⁴

Sultanîler:

Fransız eğitim kurumları örnek alınarak açılan Galatasaray Sultanîsi, rüşdiye ile yüksek öğretim arasında bir okul olarak düşünülmüş ve 1 Eylül 1868 tarihinde eğitime başlamıştır.

Gazeteler aracılığıyla duyurulan Mektep nizamnâmesinde okutulacak derslerin isimleri verilmiş, ancak içerikleri belirtilmemiştir. Nizamnâmede olmamasına karşın mezun olan ilk öğrencilerin imtihanlara girdiği dersler

arasında Arapça ve Farsça da yer alır. Bu iki dersin Türkçe kısmında okunmak üzere sonradan konduğu ve ilk yıldan itibaren uygulandığı görülür. Mekteb-i Sultânî’deki müfredatta Farsça dersleri, tâlî ikinci senede (Farsça’nın kuralları kısaca öğretilip, kolay ve kısa cümleler tercüme edilecektir), tâlî üçüncü senede (Farsça’nın kuralları tafsilatlı olarak öğretilip, tercüme ve uygulamalara devam edilecektir), âli dördüncü senede (Gülîstân adlı eserden parçalar okunacak, uygulama ve tercümeyle devam edilecektir), âli beşinci senede (Bostan adlı eserden parçalar okunacaktır), âli altıncı senede (Fars edebiyatı okutulacaktır) şeklinde yer alır.

1911-1912 döneminde, müfredat programında değişiklik yapılarak yeni bir nizamnâme hazırlanmıştır. Eğitim bir yıl daha uzatılmıştır. Yedi senelik lise kısmında programa uygun olarak devam edilecek derslerden Türkçe, Fransızca, Arapça ve Farsça lisanları bütün öğrenciler için mecburî olur. Buna göre Farsça dersleri ders programlarında tâlî üçüncü senede iki saat (isimler, zamirler, sıfatlar, fiiller, edatlar, isim tamlamaları öğretililecek, bu konulara dair çok sayıda alıştırmaya yapılarak Türkçe’den Farsça’ya, Farsça’dan Türkçe’ye tercüme yapılacaktır), tâlî dördüncü sınıfta iki saat (üçüncü senede görülen konular süratle tekrarlanacak; te’lif-i kelâm, özne ve yüklem, harfler ve edatlar ile bunlara dair Fars edebiyatçıların eserlerinden seçilen bahisler okunup tercüme edilecek ve alıştırmaya yapılacaktır), âli beşinci senede iki saat (telâffuz şekli, okuma, kullanılan kelimeler, Gülîstân’dan seçmeler, dilbilgisi kuralları, alıştırmalar ve tercüme usulü), âli altıncı senede iki saat (Gülîstân okumaya devam edilecek ve daha geniş kapsamlı alıştırmalar yapılacaktır; nazımdan nesre çevirme konusunda uygulamalar gerçekleştirilecek), âli yedinci senede bir saat (Bostan’dan seçilmiş parçalar, ibretli ve ahlâkî öğütler veren parçalar, rubailer ve diğer şiirlerden örnekler seçmek suretiyle lisana aşinalık kazanılması; eski edebiyatçıların hal tercümeleri ve eserleri hakkında kısa bilgi) olarak belirtilir.⁵

Modern Yüksek Eğitim Mektepleri

a) Dârü'l-fünûn-ı Osmânî

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre Dârü'l-fünûn-ı Osmânî, üç ayrı şubeden (fakülteden) oluşmaktadır. Bunlar Felsefe ve Edebiyat Şubesi, Ulûm-ı Tabîiye ve Riyâziye Şubesi ile Hukuk Şubesidir. Üç yıl öğretim, bir yıl bitirme tezi, toplam 4 yıllık eğitim veren Dârü'l-Fünûn-ı Osmânî'ye 16 yaşını doldurmuş, idadî mezunu veya o derecede malumati olan talebelerin alınması öngörülmüştür.

Dersler Fransız modeli üzerine kurulmuş olmasına rağmen, Felsefe ve Edebiyat Şubesi'nde Şark dillerinden Arapça ve Farsça yanında, Batı dillerinden Fransızca, Yunanca ve Latince dersleri programda yer almıştır.⁶

b) Dârü'l-fünûn-ı Sultânî

Hukuk, Fen ve Edebiyat yüksek mekteplerinden oluşması öngörülmüştür.

c) Dârü'l-fünûn-ı Şâhâne

II. Abdülhamid'in yirmi beşinci cülus yıldönümüne tesadüf eden 31 Ağustos 1900 tarihinde Edebiyat ve Hikmet (Felsefe) Şubesi, Ulûm-ı Riyâziye ve Tabîiye (Fünun) Şubesi ve Ulûm-ı Âlîye-i Dinîye (İlahiyat) Şubesi'nden oluşan üç fakülteli Dârü'l-fünûn-ı Şâhâne kurulmuştur. Hukuk ve Tıbbiye mektepleri de resmen bağlanmadan Dârü'l-Fünun'un tabîî kolları addedilip beş fakülteli modern Osmanlı üniversitesinin ilk sağlıklı kuruluşu gerçekleşmiştir.

Dârü'l-fünûn-ı Şâhâne'de eğitim süresi İlahiyat'ta dört yıl olup, diğer iki şubede üçer yıldır. Edebiyat şubesinde Türk, Arap ve Fars dillerinden başka Fransız, İngiliz, Alman ve Rus dillerinin okutulacağı bir "Elsine Şubesi" kurulurken, 1903 yılından itibaren Fünun Şubesi, ikinci sınıfında "Riyâziye ve Tabîiye" adı altında iki kola ayrılmıştır.⁷

Öğretmen Yetiştiren Okullar

Burada, söz konusu okullara öğretmen yetiştirmek üzere kurulan öğretmen okullarından da kısaca söz etmek gerekmektedir. Önce rüşdiye

mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla 1848 yılında Dârü’l-muallimîn adıyla İstanbul’da bir öğretmen okulu açılmış, ancak uzunca bir süre bu alanda başka bir faaliyet gösterilmemiştir. 15 Kasım 1868 yılında sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere Dârü’l-muallimîn-i Sıbyan açılmış, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin yürürlüğe girmesinden sonra (1868) İstanbul’da Büyük Dârü’l-muallimîn ve 1870 yılında Dârü’l-muallimât adıyla kız öğretmen okulu açılmıştır.

Dârü’l-muallimîn’e imtihanla öğrenci alınacak, bu imtihan da Arapça ibareden anlam çıkarma, fikirleri düzgün ifade edebilme, Farsça ve Matematikten yapılacaktır. Tahsil süresi 3 yıl olan okulda haftanın beş günü ders olacak, belirlenen sürede ifade usulü, Farsça, gerekli hesap, geometri vs. öğrenmiş olacaklardır.

Dârü’l-muallimîn’in ilk nizamnâmesini hazırlayan Ahmed Cevdet Efendi, 20 Nisan 1852’de Maârif-i Umumiye Meclisi’ne sunduğu takirde “Mektep öğrencilerinin iyi Arapça, Farsça ve riyâziyat bilmeleri gerekmektedir ...” demektedir.

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi’nde okulların ders programlarında, aşağı yukarı bütün sınıflarda Farsça derslerinin yer aldığı görülmektedir.⁸

Okullar hakkındaki bu kısa girişten sonra, okullarda gerek Osmanlıca’nın daha iyi öğretilmesi, gerekse Farsça’nın bizatihi lisan olarak okutulması konusunda sistemli bir çalışmanın içerisinde bulunduğu görülmektedir.

Tanzimat’ı müteakip söz konusu okullarda Farsça eğitiminin yeni usulle yapılmasının gerekliliği ortaya çıkınca, başlangıçta kısa risale şeklinde 20-30 sayfadan ibaret, biraz da Arapça emsile örneğinde kelime bilgisine yönelik gramer kitapları kaleme alınmıştır. Ancak daha sonraları daha ihatalı, hem kelime bilgisini öğreten hem de söz diziminin anlatıldığı, konuşmaya da yönelik olan gramer kitapları yazdırılıp bastırılmış, öğrencilerin ve Farsça öğrenmek isteyen kimselerin istifadesine sunulmuştur. Son dönemde Farsça öğretimine dair yazılan kitapların sayısı 100’ü bulmaktadır.⁹

Eskiden yazılan ve o döneme kadar okullarda okutulmuş kitaplardan farklı olarak yeni metotlarla hazırlanmış gramer kitaplarının hepsinin isimlerinin zikredilmesi ve muhtevalarının verilmesi bu makalenin hacmini aşacaktır. Biz burada üç müellifin, kendilerinden önceki kitaplardan farklı metotla hazırlanmış ve okullarda okutulması kararlaştırılmış Farsça grameri- ni öğretmek için yazmış oldukları kitaplardan bahsetmekle yetineceğiz.

MÎRZÂ HABÎB-İ ISFAHÂNÎ (HABİB EFENDİ)

Osmanlılarda daha çok HabîbEfendi diye tanınan Mirza Habîb-i Isfahânî, 1251/1835-6 yılında Isfahan'ın bir köyünde doğmuş, bir müddet Isfahan'da eğitim gördükten sonra Tahran'a gitmiştir. Daha sonra Bağdat'a giderek dört sene kadar edebiyat usulü ve fıkıh tahsil ettikten sonra Tahran'a geri dönmüştür.

Kendi el yazısı ile yazılmış olan muhtasar hal tercümesinde, sadrazam Sipehsalar Mehmed Han'ı hicvettiğinden cezalandırılmak istendiği, onun da 1283/1866-7 yılında Osmanlı Devleti'ne kaçarak İstanbul'a yerleştiği kayıtlıdır.

Oğlu Kemal Bey tarafından yazılan hal tercümesinde ise Nasırüddin Şah'ın amcasının oğlu ile birlikte İran'ı istibdattan kurtarmaya çalıştığı sırada Şah taraftarlarının galebe gelmesi üzerine kaçıp Osmanlı topraklarına sığındığı, sadrazam Âlî Paşa'ya takdim edildiği, adı geçen sadrazamın ve Ahmed Vefik Efendi'nin himayesiyle Galatasaray Sultanîsi'nin ilk kurulduğu dönemde Farsça ve Arapça muallimi olduğu belirtilmiştir.

Daha sonra mektepten alınıp Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiştir.

Darüşşafaka'nın kuruluşunda da Farsça ve Fransızca dersler vermiş, 1290/1873 yılında fahrî muallim olarak başladığı okulda 1296/1878-9 'da kadroya alınmıştır. Burada verdiği Farsça derslerin yanında öğrencilerin kendisinin Fransız lisanındaki tercüme kudretinden istifade ettikleri, hatta diğer lisan hocalarının bile problemlerini HabîbEfendi'ye müracaat ederek çözdükleri söylenmektedir.

28 Şubat 1311/1893-4 tarihinde Darüşşafaka’dan ayrılmış olan Habîb Efendi, tedavi için gittiği Bursa’da 1309/1894 yılında elli sekiz yaşında iken vefat etmiştir. Bursa’da İranlılara ait kabristana defnedilmiştir.¹⁰

Arapça ve Fransızca’nın yanında çeşitli Türk lehçelerine de vâkîf olan Habîb Efendi’ye Fransa hükümeti tarafından akademi nişanı, Paris Asya Cemiyeti âzâlığı ve fahrî muhabirliği ünvanı verilmiştir.

Habîb Efendi, Farsça’nın gramerini Arapça usulden ayrı olarak ele alıp Farsça gramer kitaplarının tertib ve muhtevasını Arapça eserlerin tercüme ve taklidinden kurtaran ilk kişidir. Ona göre bir çok Arapça gramer kitabı vardır; ancak günümüz insanlarına eski usulde bu dilin öğretimi son derece zordur. Kendisinin hazırladığı “Destûr-ı Suhan” adlı kitapla Farsça kısa sürede, hızlı ve kolay bir şekilde öğrenilebilecektir. Aynı zamanda bu eser, Fars dilinin kaidelerini anlatan kitaplar içinde “destûr” kelimesini isim olarak taşıyan ilk kitaptır. Bu kitaptan sonra Maârif Nezâreti tarafından basılan birkaç eser daha kaleme almıştır.

Habîb Efendi’nin Farsça dilbilgisine dair yazmış olduğu eserler şunlardır:

1. Destûr-ı Suhan:

Habîb Efendi’nin Farsça olarak kaleme aldığı ilk gramer kitabı, “Destûr-ı Suhan” adlı eserdir. Bu eser muhtevâsı ile olduğu kadar, Farsça’da “destûr” adıyla başlıklandırılan ilk dilbilgisi kitabı olması hasebiyle de önemlidir. İstanbul’da İzzet Efendi matbaasında 1289/1872 yılında basılmış olan bu eserin¹¹ matbu nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı 3148’de bulunmaktadır. 178 sayfadır.

Eserin basımı şöyle bir olay neticesi gerçekleşir: Habîb Efendi eserini tamamladığında, bir gün İran’ın İstanbul elçiliğinde vezîr-i muhtar olarak görev yapan Hasanali Han’ın meclisinde bulunurken söz arasında elçi istifadeye lâyıık Farsça gramer kitabının olmamasından yakınır. Bunun üzerine, Habîb Efendi kendisinin bu konuda “Destûr-ı suhan” ismiyle bir kitab

yazdığını belirtir. Kitabı alıp göz gezdiren elçi muhtevasını beğenir ve basılmasını emreder.

Habîb Efendi eserinin dibacesinde, doğduğu şehirden uzak düştüğünü, İstanbul'a gelip bir süre Fars ve Arap dili öğretmenliği yaptığını belirterek, bu esnada bu bölgenin ârif ve ediplerinin Fars diline karşı aşırı ilgi ve alâka duyduklarını gözlemlediğini, ancak bu dili öğrenmek için doğru dürüst bir gramer kitabının bulunmadığını; Farsça bilenlerin anadilleri olması hasebiyle bu işe el atmadıklarını, Farsça öğrenenlerin de bu konuda yazılanlardan bir şey anlamadıklarını söyler. Bunun üzerine bu kitabı yazar. Eserin tertib şeklini şu şekilde açıklar:

1. Sadece Farsça kuralları içine almakla kalmayıp, Farsça'nın temelini ve Arapça'dan alınmış olan kelimelerin kullanma yolunu anlatır.
2. Konuların örneklerinin çoğunu, her biri darbı mesel mesabesinde olan ve konuşup yazarken kullanılmaya uygun olan meşhur şiirlerden seçer.
3. Bazı konularda, okumayı da doğru olarak öğrenmek için çokça örnek verir.
4. İranlıların ana dillerinde yanlış olarak kullandıkları düşüncesine kapılmaması için, ister konuşma esnasında olsun ister yazım sırasında, Arapça kelimelerdeki tasarruflarını açıklar.
5. Sarf ve nahiv ıstılah ve tabirlerinden bilinenleri seçer.

Habîb Efendi eserini iki cüze ayırmıştır. Birinci cüz, öğrenmek için gerekli olan kaideleri, ikinci cüz münşî ve kâtiplere yarayacak birkaç konuyu içerir. İkinci cüzün ilk faslındaki Arapça ıstılahlar ve beşinci fasıldaki Arapça darbı mesellerin tercümelerini vermez, sonuna Arapça sarf ve nahiv ıstılahlarını içeren bir fasıl da ilâve eder.

Eserin mukaddime kısmında, söz söylemenin düşüncenin açıklanması olduğunu, kelimenin doğru kullanılmasının bilindiği fenne "destûr-ı suhan" dendiğini söyler. *Destûr-ı suhan*, Farsça'da, diğer dillerde olduğu gibi dilin doğru kullanılmasıdır.

2. *Debistân-ı Pârisî*

Habîb Efendi’nin Farsça gramerine dair kaleme aldığı ikinci eseri “*Debistân-ı Pârisî*” adını taşır. İlk baskısı Maârif-i Celîle Nezâreti’nin izniyle 1308/1890-1 yılında İstanbul’da Mahmud Bey matbaasında basılan eser 136 sayfadır. Matbu eserin bir nüshası Süleymaniye kütüphanesi, Yozgat 536 numarada bulunmaktadır.

Dibacede, “*Destûr-ı Suhan*”ın nüshalarının tükenmek üzere olduğunu belirten müellif, ana dili Farsça olanların faydalanmaları ve mektep çocuklarının kendi gramerlerini öğrenmeleri için Farsça kaidelerin bir kısmını yine Farsça olarak bir kitapçık şeklinde hazırlama düşüncesinden hareketle bundan önce kaleme aldığı “*Destûr-ı Suhan*” isimli kitaptan biraz daha muhtasar olan ancak muhteva açısından daha mükemmel olduğunu düşündüğü bu kitabı yazar. Bu kitapta önceki kitapta bulunan Arapça bölümü çıkarmıştır. Birkaç yıllık öğretmenlik tecrübesinin mahsulü olan eserine “*Debistân-ı Pârisî*” adını verir. Eserini de Hacı Mirza Hüseyin Şerif’e ithaf eder.

3. *Rehnümâ-yı Fârisî*

“Me’ârif Nezâret-i celîlesinin emr ve tensîbi üzerine mekâtib-i idâdiyede tedris olunmak üzere tertip kılınan” bu eser, Dersaadet’te 1309/1891-2, 1312/1894-5 yıllarında basılmıştır. 129 sayfadan ibaret olan eserin matbu bir nüshası Süleymaniye kütüphanesi, İzmirli İ. Hakkı 3145 numarada bulunmaktadır.

Bundan önceki iki eseri Farsça olarak kaleme alan Habîb Efendi, bu ve daha sonra tanıtılacak olan “*Hülâsa-i Rehnümâ-yı Fârisî*” adlı eserlerini Türkçe kaleme almıştır.

Kitabının başında devrin padişahı II. Abdülhamid’e övgüde bulunan Habîb Efendi, maârifin ıslahına gayret eden, okulların eğitiminin düzenlenmesine önyak olan maârif-i umûmiye nâzırı Zühdi Paşa’nın idadîye mekteplerinde okutulmak üzere, Farsça öğrenimini kolaylaştıracak ve kaidelerini uygulamalı olarak gösterecek faydalı bir tarzda risâle yazılmasını arzu

ettiğini, böyle bir eserin telifine kendisini görevlendirdiğini, hemen bu kitabı yazıp “*Rehnumâ-yı Fârisî*” adını verdiği yazar.

4. Hülâsa-i Rehnumâ-yı Fârisî

Maârif nâzırı Zühdi Paşa'nın, İdadî mekteplerinde okutulmak üzere kaleme alınan “*Rehnumâ-yı Fârisî*” adlı eserin, rüşdiye mektepleri için elverişli hale getirilerek özet bir kitap hazırlanmasını istemesi üzerine kaleme alınmıştır. 1309/1891-2 senesinde Matbaa-i Osmâniyye’de basılmıştır.

Türkçe olarak yazılmış olan kitapta her fasılda verilen kaidelerle ilgili temrinlerin öğrenci tarafından yapılması istenir. Eserin tertibi bundan önce tanıtılan eserle hemen hemen aynıdır. Kendisinin de belirttiği gibi bazı kısımlar ve örnekler kısaltılmıştır.

Türkçe olarak yazılmış olan kitapta her fasılda verilen kaidelerle ilgili temrinlerin öğrenci tarafından yapılması istenir. Eserin tertibi bundan önce tanıtılan eserle hemen hemen aynıdır. Kendisinin de belirttiği gibi bazı kısımlar ve örnekler kısaltılmıştır.

Habîb Efendi'nin bunlardan başka *Destûrçe* (İstanbul 1293/1876), *Berg-i Sebz* (İstanbul 1304/1886-7, 1312/1894-5) ve *Rehber-i Fârisî* (İstanbul 1310/1892-3) gibi Farsça gramerle ilgili eserleri de vardır.

Feyzî Efendi

Ahmed Feyzî Efendi, Tebriz civarında Serab’a bağlı Türkanpur köyünde h. 1258/1842 yılında doğmuştur. Babası ulemadan Esed Molla’dır.

İlk tahsilini babasının yanında yapan Feyzî, 1276/1859-60’da Nəcəf’e giderek yüksek tahsilini yapmış, sonra hac farızasını yerine getirmiştir. Hac dönüşü Mısır’a geçerek Ezher’e devam etmiş, orada vezir Sami Paşa ile tanışarak, paşa ile birlikte İstanbul’a dönmüştür.

Burada Osmanlı tabiiyetine geçen Feyzî, Amasya tahrirat kitabetine tayin olmuş, bir süre şehre emaneti mektûbî kalemi mümeyyizliğinde bulunmuştur.

Mirgun Mektebi ve Robert Kolej’de muallimlik yapan Feyzî, Galatasaray Sultânîsi Farsça muallimliğine tayin edilmiş, otuz üç sene bu vazifede kalmıştır.

1328/1910 yılında yaş haddinden emekliye ayrılan Feyzî, şiddetli soğuk algınlığından rahatsızlanmış, iki gün hasta yattıktan sonra 16 Safer 1328/1910’de vefat ederek Üsküdar’da Seyyid Ahmed Deresi kabristanına defnedilmiştir.¹²

Muallim Feyzî’nin gramerle alâkalı olarak: *Kand-i Fârisî* [İstanbul, Ahter Matbaası 1310/1892, 29 s.], *Muhtasar Usûl-ı Fârisî* [2. basım, İstanbul A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307/1890; 4. basım, İstanbul 1308/1890-1, 1314/1896-7], *Usûl-i Fârisî* [İstanbul Ahter Matbaası 1297/1299(1881), 2+96 s.; 4-14. baskıları “*Îlâveli Usûl-i Fârisî*” başlığını taşıyor. 110+1 s.], *Zebân-ı Fârisî* [İstanbul Matbaa-i Osmâniye 1321/1323 (1905), 156+2; 12. baskı, İstanbul Şems Matbaası 1329/1913] adlı eserleri vardır.

Türkiye’de basılmış Farsça dilbilgisi kitaplarının en önemlilerinden sayılan *Usûl-i Fârisî* adlı eser çok beğenilmiş, zamanının münekkitleri ve edipleri tarafından da takdir görmüştür. Nitekim başına Muallim Naci bir takriz yazmış, Ahmed Midhat Efendi Tercümân-ı Hakikat’ın 3280. nüshasında eserin değerini ortaya koyan bir yazı neşretmiştir.

Burada Muallim Naci’nin takrizi ile Ahmed Midhat Efendi’nin Tercümân-ı Hakikat’ın 3280. nüshasındaki yazısı ve Feyzî’nin oğlu Tahran büyükelçiliği eski müsteşarı Safâ Feyzî’nin yazısından kısaca söz etmek faydalı olacaktır.

Muallim Naci yazdığı takrizinde, Farsça öğrenilmesinin ehemmiyetini ifade ederken, bu lisanı lüzumu kadar bilmeyenlerin Osmanlıca’ya lâyıkıyla vakıf olamayacaklarını söyler ve “Farsça kolaydır, altı ayda öğrenilir” sözünün de mübalâğadan ibaret olduğunu belirterek şöyle devam eder: “... Kavâid-i Fârisiyyeyi hâvî olmak üzere kitaplar telif eden zevâtın dahi bu lisânı hakkıyla bilmedikleri yine kendi eserlerinden anlaşılıp duruyor. Bir lisân için kavâid kitabı yazacak zatın o lisanda mütebahhir olması lazım gelir. Öyle olmazsa, tahsîl tas‘îb (zorlaştırılmış) edilmiş olur. (...) *Usûl-i Fârisî*’nin

kavâid-i lâzimesiyle beraber tatbikatını en müstahsen bir tarz üzere muhtevî olduğundan -erbâb-ı dânişe göre musaddak olacağı vech ile- bu yolda yapılan kitapların ahsenidir. Bir adam bundan kendi kendine usûl-i Fârisî'yi öğrenebilir; bu da kavâidin, tatbikatının enseb suretle beyân ve îrad edilmiş olmasından ileri gelir.”

Ahmed Midhat Efendi ise “Klasik Bir Kitap” başlığı altında kaleme aldığı makalesinde, “Bizde her yıl binlerce kitap telif ve neşredildiği halde bunlar meyanında klasik kitaplar pek nadir olarak görülüyor. Hatta daha a'lâları bulunmamak hasebiyle bazıları klasik addolunsalar bile yeniden itmam ve ikmale muhtac oldukları erbabı tarafından görülecek şeyler olmasıyla daha mükemmelleri yapılmaya gayret edile edile aynı nev'den olan kitaplar çoğaldıkça çoğalıyor...” şeklinde giriş yaptıktan sonra, kendisini bu makaleyi yazmaya sevkeden şeyin Mekteb-i Sultânî Fârisî muallimi Feyzî Efendi hazretlerinin *Usûl-i Fârisî*'si olduğunu belirtir ve ekler:

“Erbâb-ı tadrîse malum olduğu üzere mekâtib-i rüşdiyemizin mebâdi-i te'sisinden beri Osmanlı şâkirdânı için lisân-ı Fârisî'nin teallümü zımında fâzıl-ı şehîr Kemâl Paşa merhûmun *Ta'lîm-i Fârisî*'si yegane klasik kitabımızdı.¹³ Bugünkü günde Fârisî-şinâsânımızın ale'l-ıtlak kâffesi o zebân-ı şîrîni bu risâleden ahza ibtidâr eylemiş bulduklarından, şöyle bir mebhasde merhûm-ı müşârünileyhin nâm-ı meârif-ittisâmını rahmetle yad eylemek zimmet-i minnetdârîye ait bir mukaddes borçtur.

Ancak mürûr-ı zaman ile maarifce bi-hamdillah husule gelmiş bulunan terakkiyat iktizasınca zikrolunan *Ta'lîm-i Fârisî*'nin bir zamanki klasikliği derece-i kâfiyede görülememesi üzerine “*Ta'lîm-i Fârisî* ber-tarz-ı nevîn” gibi namlar ile “*Ta'lîm-i Fârisî*”ye hayrû'l-halef olacak türlü türlü kitaplar yapılmış olduğu halde, o şeref hiçbirisine nasip ve müyesser olmamış iken, ahîran Muallim Feyzî Efendi biraderimize müyesser olduğu fi'len ve madde-ten mertebe-i sübût ve tahakkuka varmıştır.”

Ahmed Midhat Efendi, eserin klasik bir eser hüviyetinde olmasının sebepleri olarak da müellifinin İranlı, İran'ın da ulemâ ve üdebâ sınıfından

bulunması ve uzun süreden beri İstanbul’da oturup Osmanlıca açısından da güçlü edipler derecesinde olması ve özellikle de bu uzunca süreyi Mekteb-i Sultânî gibi en yüksek okullarımızdan birinde geçirmiş olması, orada türlü türlü diller ve bilimlerin okutulmasını daima göz önünde bulundurarak kendi Farsça derslerinin öğretilmesi hususunda da yıldan yıla tecrübelenmesini gösterir. Bundan başka, bütün devlet ve özel okulların Farsça öğretmenlerinin ders kitabı olarak bu kitabı seçmelerinin de eserin klasik bir eser hüviyetinde olduğunun ifadesi olarak görür.

Ahmed Midhat Efendi, *Usûl-i Fârisî*’nin Osmanlıca’nın temel taşlarından biri olan Farsça’nın kolay öğrenilmesini temin ettiğini, binlerce edip ve bilgenin Farsça yazdıkları değerli eserlerden seçmeler yaparak bir antolojiyi ortaya koyduğu takdirde Muallim Feyzî Efendi’nin hizmetini tamamlamış olacağını belirtir.

Muallim Feyzî’nin oğlu Safâ Feyzî de yazdığı yazısında, Muallim Naci ve Ahmed Midhat Efendi’nin yazılarına temas ederek, “*Usûl-i Fârisî*”nin kırk seneden beri benzerlerine olan üstünlüğünü muhafaza etmesinden ötürü pek çok kitapçının hırs ve iştahını kabarttığını, daha müellifi hayatta iken taklitlerinin ortaya çıktığını, bunun üzerine adının “*Zebân-ı Fârisî*” olarak değiştirildiğini, ancak yine de önüne geçilemediğini ve “*Zebân-ı Fârisî*”nin de yanlışlarla dolu olarak defalarca taklit yoluyla, hatta müellifinin mührünü bile taklitinden çekinilmeden bastırıldığını yazar. En sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekaleti “*Îlâveli Usûl-i Fârisî*”yi mekâtib-i sultâniyenin dokuz ve onuncu seneleri programlarına kabul ettiğinden “Kitabhâne-i Sûdî” vasıtasıyla on dördüncü defa olarak tashihleriyle tab ettirildiğini ifade eder.

Ayrıca Ahmed Midhat Efendi’nin yapılmasını arzu ettiği “*Müntahabât-ı Fârisî*” adlı seçmelerin de babası tarafından 1310 yılında “*Türkî-Fârisî Kâmûs-ı Kebîr*” ile birlikte yirmi beş senelik çalışmasının sonucu olarak hazırlandığını, ancak Cihangir’de meydana gelen yangında yandığını söyler.

İlâveli Usûl-i Fârisî - Zebân-ı Fârisî

İlâveli Usûl-i Fârisî adlı eserin dış kapağında: “Türkiye orta tedrisât mekteblerinde tedris olunmak üzere Maârif vekâletince kabul edilmiş” ibaresi, *Zebân-ı Fârisî* adlı eserin kapağında ise: “Maârif-i umûmiyye nezâret-i celîlesi tarafından taşra mekâtib-i idâdiyesiyle bi'l-umûm rüşdiyenin ikinci senelerinde tedris edilmek üzere kabul ve intihab buyurulmuştur” ibaresi vardır. İkinci eserin baskı tarihleri: İstanbul 1321/1903, 1325/1907, 1326/1908, 1327/1909 (üçüncü tabı), 1329/1911 (12. baskı)

Hüseyin Dâniş

1870 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası, 1850 yılında İsfahan'dan Türkiye'ye gelip ticaretle meşgul olan ve burada ikâmeti seçen Mehmed Hâşim'dir. İlk eğitimini babasından alan Hüseyin Dâniş, rüşdiye mektebine girmiş, oradaki eğitimini tamamladıktan sonra da mekteb-i mülkiyeye kaydolmuştur. Buradaki tahsilini tamamlamadan Beyoğlu'ndaki Institution Françaises'e kaydolmuş, iki yıl süren tahsili sırasında Fransız edebiyatı ile uğraşmıştır. Bu okuldan mezun olduktan sonra Farsça ve Arapça'sını geliştirmek için Debistân-ı Îrânîyân'a giden Hüseyin Dâniş, burada Hacikuliyi Horasânî ve Ahter gazetesini muharriri Hacı Mirza Mehdî-yi Tebrîzî'nin öğrencisi olmuştur. Bu arada aynı okulda hocalık da yapmıştır. Aka-yı Erûmiye'den nestalik hattı meşk etmiştir.

İran edebiyatı konusunda bilgisinden faydalandığı Aka Hân-ı Kirmânî ve Mirza Habîb-i İsfahânî'nin okuldan ayrılmasıyla kendisi de ayrılmış, bir müddet özel hocalardan Fransızca ve İngilizce dersleri almıştır. 1894 yılında İkdâm gazetesinin yazı kuruluna seçilmiştir. Prens Sabahaddin ve Lütfullah'ın özel hocalığına tayin edilen Hüseyin Dâniş, bu iki prensin babası Damat Mahmud Paşa ile beraber Avrupa seyahatine çıkmış, orada birçok müsteşrikle tanışmıştır. İstanbul dönüşünde Düyûn-ı Umûmiyye Dairesi'nde mütercim olarak çalışmış, daha sonra da tercüme kalemi müdürlüğüne getirilmiştir.

Muallim Feyzî'nin Mekteb-i Sultânî'deki görevinden emekliliği sebebiyle ayrılması üzerine onun yerine Farsça muallimliğine tayin edilmiş, 1909'da da Dârülfünun İran edebiyatı tarihi müderrisliğine atanmıştır. Aka

Mirza Ali Ekber Han’la birlikte Sürûş adlı gazeteyi çıkarmıştır. Rıza Şah’ın Türkiye’yi ziyareti sırasında İran elçilğinde bir göreve getirilen Hüseyin Dâniş, basın ataşesi olarak görev yaparken 1943’te Ankara’da ölmüştür. Mezarı İstanbul Üsküdar’dadır.¹⁴

Farsça ve Türkçe şiirler söyleyen, Ömer Hayyam’ın Rubâîleri ve tercümelerini Rıza Tevfikle birlikte hazırlayan Hüseyin Dâniş’in Farsça dilbilgisi ile ilgili şu çalışmaları vardır:

Ta’lîm-i Lisân-ı Fârisî

Darü’l-fünûn edebiyât-ı Fârisiye muallimi ve Düyûn-ı Umûmiye Tercüme Şubesi müdürü Hüseyin Dâniş’in dört kısımdan oluşan eserinin birinci kısmı, Mekâtib-i Sultânîye’nin sekizinci ve dokuzuncu seneleri için hazırlanmış olup Farsça’nın gramerine dairdir.

Mekâtib-i Sultânîye’nin dokuzuncu senesine mahsus olan ikinci kısım ise, kırk dersten oluşan mensur ve manzum parçalardan ibaret olup, parçada geçen kelimelerin Türkçeleri numaralandırılarak metnin altında dipnot şeklinde verilmektedir. Ayrıca her dersin sonunda temrinlerde metinle ilgili sorular sorulmaktadır.

Kitabın başında müellif dersin nasıl işleneceğini şu şekilde açıklar: Kitaptaki dersler önce muallim tarafından Farsça üsluba uygun olarak yüksek sesle ve kıraat tarzında öğrencilere okunacak, onlar dinleyecek. Okurken tercüme yapılmayacak. Ardından kelime kelime, sonra da cümle cümle hoca tarafından Türkçe’ye çevrilecek, tercüme esnasında kelimelerin telâffuzları ve manaları öğrenciye anlatılacak. Sonra alıştırmalarda bulunan soruları öğrencilere karşı kendi kendine sorup yine kendisi cevap verecek, soruların manasının tam olarak anlaşılabilmesi için gerekli izahatı ayrıca yapacaktır. Bu şekilde Farsça sorulara Farsça olarak cevap vermeye alışacak olan öğrenciler zamanla bu dilde alışkanlık sağlayacaklar ve öğretmen tarafından sorulacak sorulara kendileri cevap verebileceklerdir.

Ta’lîm-i Lisân-ı Fârisî’nin mekâtib-i sultânîyenin dokuzuncu ve onuncu seneleri için hazırlanan üçüncü kısmı ise antoloji mahiyetinde olup, klasik ve muasır şair ve nâsirlerin eserlerinden seçmeleri içerir. Ayrıca eserlerinden seçme yaptığı kişiler hakkında da kısaca bilgi verir.

Mekâtib-i sultânîyenin on birinci ve on ikinci senelerine mahsus olarak hazırlanan dördüncü kısım ise muhtasar bir edebiyat tarihidir.

- 1 Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat* (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 483-485; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. II, İstanbul 1998, s. 307 vd.
- 2 Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, a.g.m., s. 485-486; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 318 vd.
- 3 Birinci sınıfta okutulan Osmanlıca dersinin içinde Farsça'nın ne şekilde yer alacağı şu açıklama ile belirtilmiştir: “... Osmanlıca'nın muhtaç olduğu Arapça'nın esasını koymak; Farsça'dan buna münasip ilk malumatı vermek, manaları itibariyle birçok Arapça, Farsça kelimeler bellettirilip Osmanlıca ibareler tertibiyle mezkur kelimeleri kullanmak. Bu dersi ikiye bölüp bir kısmında muallim imlâ etmek ve diğer kısmında öğrenciler belledikleri Arapça, Farsça kelimelerle kendiliklerinden medenî, ahlâkî ve sıhîh malumatı içeren diğer ibarelerle kıraat.” İkinci senede okutulan Osmanlıca derslerinde “Arapça'dan ve Farsça'dan izâfet terkibleri ve tavsif terkibleri ve vasf-i terkîbiler ve cer harflerinin kullanılışı ve bunların tarifî sırasında Osmanlı terkiblerinin anlatılması”, üçüncü senede okutulan Osmanlıca'da ise “Osmanlıca terkibler tarif edilirken Arapça ve Farsça mukabilleri de beraberce tarif edilecek” denmektedir. bkz. Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kâmi, *Darüşşafaka, Türkiyede İlk Halk Mektebi* (yayına hazırlayan: Prof.Dr. Mehmet Kanar), İstanbul 2000, s. 21 vd.
- 4 Darüşşafaka Mektebi'nin tarihçesi ve eğitimi vs. için bk. Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kâmi, *Darüşşafaka, Türkiyede İlk Halk Mektebi* (yayına hazırlayan: Prof.Dr. Mehmet Kanar), İstanbul 2000.
- 5 Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, a.g.m., s. 486-487; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 316-318; Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultanî, Galatasaraylılar Derneği* 2003, s. 63 vd., s. 193 vd.
- 6 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârü'l-fünûn Kurma Teşebbüsleri”, *150. Yılında Tanzimat*, s. 411-413.
- 7 Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 413.
- 8 Abdülkadir Özcan, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, *150. Yılında Tanzimat*, s. 442-471.
- 9 Osmanlılar döneminde basılmış olan bu kitaplar için bk. M. Nazif Şahinoğlu, M. Sadi Çöğenli, *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloğu*, Erzurum 1989; Saime İnal Savi, “Anadolu'da Farsça Gramer Çalışmaları”, *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1995, s. 121-126. Ayrıca tarafımızdan hazırlanmış ve basım aşamasında olan Farsça Matbu Eserler Kataloğu'nda da bu sahada yazılan eserlerin seyrini izlemek de mümkün olacaktır.

- 10 İbnü’l-emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 472-474; Ali Alparıslan, “HabîbEfendi”, *DİA*, 14, s. 370-371.
- 11 HabîbEfendi bu eserini Darüşşafaka’ya teberru etmiştir. bk. Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kâmi, *a.g.e.* , s. 84.
- 12 İbnü’l-emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 625-627.
- 13 Söz konusu eser, Rüşdiye mekteplerinde okuyan öğrencilerin Farsça öğrenmeleri için yeni bir metotla hazırlanmış, deneme için bazı mektep öğrencilerine okutturulduğunda, üç dört ay zarfında bir seneden fazla Farsça okumuş gibi meleke kazandıkları, bundan sonra her bir rüşdiye mekteplerinde okutturulmak üzere, sözü edilen öğrencilere her hafta verilen ders varakalarının bir yerde toplanarak on bab üzere tertip edilmesiyle ortaya çıkmıştır. 1313 tarihli baskısının sayfa sayısı 31’dir.
- 14 İbnü’l-emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 262-265, Yazıcı, Tahsin, “Hüseyin Dâniş”, *DİA*, XVIII, s. 540-541.